

УДК 346.9

<https://doi.org/10.34142/23121661.2019.30.02>

orcid.org/0000-0003-2862-3341

© Шабанов Р.І., 2019

orcid.org/0000-0002-6202-3000

© Циркуненко О.В., 2019

Р.І. Шабанов, О.В. Циркуненко

**ПРАВОВА ТА ТЕХНІЧНА
ПРИРОДА ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ
У ГОСПОДАРЬСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ**

R. Shabanov, O. Tsyркunenکو

**ELECTRONIC EVIDENCE LEGAL AND
TECHNICAL NATURE IN COMMERCIAL
PROCEEDING**

Анотація. У статті досліджена правова та технічна природа електронних доказів у господарському судочинстві. Особливість природи електронних доказів у господарському судочинстві обумовлена цифровим характером цього виду доказів та виражена у трьох аспектах: формі, змісті та порядку їх процесуального посвідчення. Авторами встановлено, що під електронними доказами у господарському судочинстві варто розуміти дані, на підставі яких господарський суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), представлені на електронних носіях інформації у вигляді цифрової інформації, яку можна привести в аналогову форму, сприйняти та оцінити, отримані у належній процесуальній формі та індивідуалізовані цифровим кодуванням.

Ключові слова: електронні докази, електронні носії інформації, цифрова інформація, електронний документ, електронний цифровий підпис.

Аннотация. В статье исследована правовая и техническая природа электронных доказательств в хозяйственном судопроизводстве. Особенность природы электронных доказательств в хозяйственном судопроизводстве обусловлена цифровым характером этого вида доказательств и выражена в трех аспектах: форме, содержании и порядке их процессуального удостоверения. Авторами установлено, что под электронными доказательствами в хозяйственном судопроизводстве следует понимать данные, на основании которых хозяйственный суд устанавливает наличие или отсутствие обстоятельств (фактов), представленные на электронных носителях информации в виде цифровой информации, которую можно привести в аналоговую форму, воспринять и оценить, полученные в надлежащей процессуальной форме и индивидуализированные цифровым кодированием.

Ключевые слова: электронные доказательства, электронные носители информации, цифровая информация, электронный документ, электронная цифровая подпись.

Abstract. The article examines the legal and technical nature of electronic evidence in economic proceedings. The peculiarity of the nature of electronic evidence in economic proceedings is due to the digital nature of this type of evidence and is expressed in three aspects: form, content and order of its procedural certificate. The authors found electronic evidence in economic proceedings is data on the basis of which the economic court determines the presence or absence of circumstances (facts) presented on electronic media in the form of digital information that can be brought into analog form, perceive and evaluate in due process and personalized by digital coding.

Keywords: electronic evidence, electronic media, digital information, electronic document, electronic digital signature.

Постановка проблеми. 15.12.2017 набула чинності нова редакція Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК). Нові положення повинні були відобразити ті актуальні зміни у господарському судочинстві, обумовлені розвитком соціально-економічних й технологічних процесів, судової практики та наукової думки. Одним з нововведень у ГПК стала легалізація такого окремого виду доказів як електронні докази [1]. Їх поява у вітчизняному процесуальному законодавстві вже давно «напрошувалась»: суб'єкти господарювання вже більш широко використовують електронні засоби зв'язку для підтвердження наявності угоди між контрагентами чи її виконання, а відтак господарські суди почали стикатись зі спорами, де як докази надавались скріншоти документів, переписки електронною поштою, чати в соціальних мережах та месенджерах, фотографії, аудіо та відеозаписи в комп'ютерному форматі і т.д. Суди по різному оцінювали ці докази: вважали речовими, допускали чи не допускали до справи, розглядали як основні або другорядні. Але у зв'язку з тим, що в чинній редакції ГПК електронні докази отримали визнання, для науки господарського права, яка є неодмінним помічником практики господарського судочинства, важливим є чітко визначитись із правовою природою цього нового виду доказів.

Аналіз останніх досліджень. Окремі питання електронних доказів у господарському судочинстві розглядалися у дослідженнях І.В. Булгакової, Н.Є. Блажівської, О.Т. Боннер, О.П. Вершиніна, С.П. Ворожбіт, М.В. Горелова, Д.Д. Луспеник, Т.В. Рудої, Р.В. Тертишнікова, С.Я. Фурси, Ж.В. Хацук. Однак правова та технічна природа електронних доказів у господарському судочинстві повною мірою вивчена не була.

Формулювання мети статті. Автори мають на меті дослідити правову та технічну природу електронних доказів у господарському судочинстві.

Виклад основного матеріалу статті. У класичному розумінні доказ є засобом переконання, підставою переконання та процесом доказування (Ю.С. Гамбаров) [2]; фактами, на підставі яких встановлюється винність чи невинність тієї чи іншої особи, та передбачені законом джерела, з яких суд одержує відомості про факти, що мають для справи значення, і за допомогою яких ці факти встановлюються (М.С. Строгович) [3, с. 288]; засобами і способами для встановлення об'єктивної істини (К.С. Юдельсон) [4, с. 344];

фактичними даними, що виступають у судовому процесі або у вигляді відомостей про факти, що цікавлять суд, отриманих за допомогою засобів доказування з джерел доказів, або у вигляді доказових фактів (Ю.К. Осипов) [5, с. 145].

Грунтовно осмислюючи ці традиційні підходи до розуміння доказів, Л. Ніколенко вважає, що «доказ є органічною триєдністю змісту, форми і процесуального способу їх подання та аналізу. Тільки в цьому випадку суд може виявити наявність чи відсутність обставин, що мають значення для правильного вирішення справи» [7]. Це дозволяє виявити єдину специфічну структуру судового доказу, обов'язковими елементами якої є: матеріальна форма існування (засіб, вид доказу, безпосередньо сприйманий судом факт); зміст (відомості про факти, обставини справи, інформація як відображення матеріального світу і його властивостей); процесуальний спосіб одержання доказу (тільки у процесуальній формі відповідно до чинного законодавства). Тобто докази у господарському судочинстві можна визначити як виражені у матеріальній формі відомості про факти, що належить встановити для вирішення конкретної господарської справи, котрі отримано в порядку, визначеному господарським процесуальним законодавством і належними засобами.

Аналогічно з науковим уявленням дефініція доказів формулюється у чинній редакції ГПК, згідно з ч. 1 ст. 73 якого доказами є «будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи». До засобів встановлення таких даних ГПК відносить письмові, речові й електронні докази; висновки експертів; показання свідків. У цій нормі вперше у вітчизняному законодавстві серед засобів доказування з'являються електронні докази, хоча ще в 2011 р. О.О. Присяжнюк зазначав, що «чинна редакція Господарського процесуального кодексу не враховує повного мірою досягнень науки і техніки. Йдеться, насамперед, про інформацію, почерпнуту з Інтернету, і листування електронною поштою, що не сприймаються господарськими судами України як докази у справі» [0, с. 14].

До останнього часу, поки законодавець не розставив основні акценти з приводу визнання електронних доказів, у науковому середовищі точилась боротьба точок зору щодо цього виду доказів. Перші стояли на позиції, що електронні докази є складовою письмових доказів, адже «відомості, які містяться в електронних документах, являють собою людську думку (поняття, судження, умовиводи і так далі) щодо існуючої дійсності» (А.П. Вершиніна) [08, с. 13]; другі відносили електронні докази до речових доказів через те, що «електронні документи самі по собі не доступні людському сприйняттю, вони є лише засобом встановлення обставин, що мають значення для справи» (М.В. Горєлов) [9, с. 142]; треті стверджували про неможливість віднесення електронних доказів ані до письмових, ані до речових, тому що «електронні

засоби доказування охоплюються всіма відомими видами доказів, при цьому потребують додаткової процесуальної регламентації» (С.П. Ворожбіт) [010, с. 8]; четверті обґрунтовували необхідність виокремлення електронних засобів доказування серед інших засобів доказування, адже «сучасні процесуальні засоби зберігання інформації (відео, фотографії) володіють суттєвою специфікою, яка повинна бути відображена у процесуальному законодавстві, а тому потрібно відносити їх до окремих засобів доказування» (О.Т. Боннер) [11, с. 143]. Маємо погодитись із останньою позицією: у ній хоч і не розкривається, але визнається особливість, нетривіальність електронних доказів серед засобів доказування.

Видається, що основною помилкою більшості авторів було те, що вони не розглядали електронні докази у контексті сутнісної дихотомії «форма-зміст». Так, речовий доказ дає можливість отримати інформацію завдяки огляду та сприйняттю певного предмету, вивченню його ознак та належності цих ознак та відомостей, отриманих з нього, до справи. Письмові докази передають через матеріальний носій інформації – документ – мовні символи, лінгвістичні звороти, речення, що сприймаються судом як зрозумілі відомості про факти, що відносяться до справи. Тобто форма речових та письмових доказів відповідає їх змісту. Так само електронні докази мають певну форму та зміст, через який суд отримує належну інформацію для вирішення справи. Для отримання такої інформації та її безпосереднього сприйняття необхідне використання технічних засобів та програмного забезпечення. У цьому також полягає різниця електронних доказів та речових і письмових: огляд технічного носія не надасть жодної інформації про його зміст, інформація з письмових чи речових доказів може бути отримана людиною безпосередньо шляхом їх огляду.

Відповідно, першою особливістю, що розкриває правову природу електронних доказів, є їх специфічна форма – електронний носій інформації. Р.О. Халіков вказує на нерозривний зв'язок між носієм інформації та самою інформацією при визначенні поняття «документ», у тому числі й «електронний документ». На переконання вченого, терміни «інформація» та «носій» генетично пов'язані, тому не можна їх розглядати окремо один від одного [12, с. 7]. І.В. Казначей сформував визначення електронного носія інформації як «технічного засобу, призначеного для запису, зберігання, відтворення та використання відомостей за допомогою електронних обчислювальних машин (приладів)» [13, с. 42].

У правовій науці склались різні позиції щодо видів електронних носіїв інформації: аудіо- та відеозаписи; електронні документи, відомості з глобальних інформаційних систем, електронна пошта, свідчення (показання) спеціальних технічних засобів (О.Т. Боннер) [14, с. 47]; електронні документи, докази з мережі Інтернет, електронні поштові повідомлення, аудіо- та відеозаписи (С.П. Ворожбіт) [010]; звуко- та відеозаписи, електронні

документи, інша інформація в електронній формі (А.Ю. Каламайко) [015, с. 9]. Ст. 96 ГПК до носіїв, на яких можуть зберігатись електронні докази, відносить портативні пристрої (карти пам'яті, мобільні телефони тощо), сервери, системи резервного копіювання, інші місця збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет).

Практично в усіх наведених класифікаціях відбувається змішування технологічних характеристик електронних носіїв з їх змістом. Інші ж класифікації не враховують, наприклад, те, що відео- або аудіоплівка, на якій зафіксований певний факт, не є електронним носієм інформації. Законодавча класифікація доречно усуває плівкові відео- та аудіоносії із носіїв електронних доказів, скоріш відносячи їх до речових. Однак законодавець не враховує технічних аспектів збереження інформації на портативних пристроях, серверах та сайтах мережі Інтернет, які, по суті, мають ідентичний спосіб збереження інформації.

Якщо ж звертатись до технічної літератури та інформатики, то найбільш розповсюдженим електронним носієм інформації є жорсткі диски сучасних комп'ютерних пристроїв (HMDD – hard magnetic disk drive). Сучасні жорсткі диски покриті феромагнітною речовиною, у кристалах якого виділяються області-домени, які можуть змінювати вектор намагніченості у результаті впливу електричного струму [016, с. 42]. Напрямок цього вектору дозволяє кодувати інформацію, за допомогою зміни напрямку магнітного потоку протягом певного проміжку часу.

Наступними електронними носіями інформації є оптичні носії – лазерні диски – полікарбонатні пластини з отвором у центрі. Інформація на них записується на спіральній доріжці, що йде від центра до периферії за допомогою нанесення на шар западин – «пітів») нагрітою матрицею. Чергування западин утворює доріжку лазерного диска (код), що зчитується за допомогою напівпровідникового лазерного променя [017, с. 23].

Серед електронних носіїв інформації виділяють також карти пам'яті (MiniSD, Memory Stick, MicroSD, RS MMS) і флеш-карти USB. В основі цього способу збереження інформації знаходяться фізико-хімічні властивості напівпровідника електричного струму – кристала кремнію. Весь процес запису полягає у зміні стану напівпровідника за рахунок впливу на нього імпульсу (напруги), що нагадує ефект спалаху при створенні фотографії, через що джерела цифрової пам'яті, записаної таким шляхом, одержали назву флеш-пам'яті (від англ. «Flash» – спалах) [18, с. 13].

Тобто електронні носії інформації варто розділяти на магнітні (жорсткі диски комп'ютера), оптичні (компакт-диски), напівпровідникові (засновані на мікросхемах карти пам'яті та флеш-карти, в яких інформація закріплюється в кристалічних решітках напівпровідників).

Основними функціями електронного носія інформації є передача та зберігання інформації незалежно від її змісту. І на відміну від традиційних

документів, така передача може відбуватися не лише шляхом пересилання матеріального носія, а й шляхом передачі каналами зв'язку (у вигляді сигналів) його безпосереднього змісту, включаючи реквізити. З моменту надсилання електронного документа і до моменту його збереження на іншому носіїві, він існує у вигляді сигналів, тобто його носієм є електронне середовище та певний «файл» як одиничний елемент створення, зберігання та передачі інформації в електронному середовищі. Саме файли, збережені на електронних носіях інформації, можуть містити аудіо- та відеоінформацію, графічні зображення, а також включає в себе електронні документи та повідомлення.

Однак і електронний носій інформації як технічний засіб для передачі, збереження та сприйняття електронного доказу, і файл як безпосередня форма його існування, зображують лише зовнішню специфіку цього виду доказів. Водночас внутрішню складову природи електронних доказів визначає цифровий характер інформації, що збережена у файлі електронного носія інформації. На відміну від речових доказів, у яких фактичні дані містяться в природному, некодованому вигляді, для сприйняття інформації, що зберігається на електронному доказі, обов'язковою буде процедура її перетворення (перекодування) на іншу форму – аналогову (у цьому сенсі правильною є позиція законодавця, закріплена у ч. 3 ст. 96 ГПК, що паперова копія електронного доказу не вважається письмовим доказом – вона просто приведена таким чином в аналогову форму). Однак фактично уся інформація, збережена на електронному носії, є цифровою.

Під цифровою інформацією варто розуміти будь-яку інформацію, представлену у вигляді послідовності цифр, доступну для введення, обробки, зберігання, передачі за допомогою технічних пристроїв. За таку інформацію може виступати текст, фотозображення, відеозаписи, фонограми, графіка тощо. Тут важлива не зовнішня форма й спосіб сприйняття інформації, а спосіб її існування, що виражається в її закріпленні за допомогою цифрових технологій. Наприклад, телефонні повідомлення (SMS) при сприйнятті людиною являють собою текст – певне сполучення літер, що складаються в слова та речення. Однак кожна літера, збережена в пам'яті телефону, насправді являє собою послідовність цифр, що утворюють код, при читанні якого телефон виводить на екран відповідний символ – літеру. Аналогічними прикладами є перегляд відеозображення на екрані монітора комп'ютера, прослуховування аудіозапису на компакт-диску, фотографування за допомогою цифрового фотоапарата – всі ці, а також багато інших пристроїв зберігають інформацію у цифровому вигляді. Принцип їх роботи однаковий, розрізняються лише методи «кодування» інформації: при роботі з великими її обсягами (наприклад, з відеозображенням) доводиться застосовувати складні методи стиску («компресії»), які можуть відрізнятися залежно від виду даних, які обробляються.

Схематично будову цифрової інформації можна представити у вигляді сегментів, своєрідних неподільних «цеглинок» – бітів. Біт (англ. binary digit –

двійковий знак) – це своєрідний осередок (обмежена ділянка) на певному носії (поверхні лазерного диска, пластині жорсткого диска комп'ютера, у мікросхемі пам'яті чи карти пам'яті смартфона і т.д.), у якому за допомогою використання різних фізичних процесів (намагнічування, лазерного випромінювання, електромагнетизму) можна відобразити лише два можливих стани – «0» або «1». Відповідно, пристрій, що зчитує значення осередків, може розрізнити ці стани (наприклад, лазерний промінь, відбившись від конкретної ділянки поверхні диска, по-різному переломлюється залежно від значення його «змісту»). Біти складаються в байти. Традиційний байт – це послідовність із 8 біт. Принципово ця послідовність може містити 256 комбінацій (2 зводиться у восьмий степінь). Використовуються 16-, 32-, 64- і більше бітні системи: у них байт є більш ємним, містячи в собі 16 і більше біт, забезпечуючи тим самим значну швидкість при обробці інформації. Далі одиниці виміру укрупнюються – байти в кілобайти, кілобайти в мегабайти, мегабайти у гігабайти і т.д. Таким чином, цифрова інформація будується на принциповій можливості створення пристрою, що здатний розрізнити два значення, записані на заданій ділянці носія інформації («1» і «0»). За допомогою складних багаторазових перетворень, що провадяться за допомогою відповідного апаратного й програмного забезпечення, інформація, за необхідності, перетворюється у форму, доступну для сприйняття іншими пристроями або людиною.

Варто зауважити, що цьому внутрішньому аспекту електронних доказів практично не приділяється увага в науковій юридичній літературі. Положення ж чинного законодавства розкривають цю рису електронних доказів досить заплутано. Так, у ч. 1 ст. 96 ГПК зазначається, що «електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, яка містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі». По-перше, законодавець змішує форму та зміст електронного доказу, прирівнюючи електронний носій інформації до її цифрового наповнення. По-друге, ГПК відносить до електронних доказів одиничні файли (текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи, текстові, мультимедійні та голосові повідомлення) або сукупність файлів (веб-сайти, метадані, бази даних), що насправді також є формою існування цифрової інформації, але аж ніяк не можуть бути її змістом. Електронним доказом є цифрова інформація, отримана з електронного носія, яка може бути сприйнята судом як дані при її перенесенні в аналоговий вигляд.

Для визнання цифрової інформації електронним доказом жодного значення не повинно мати їх зовнішнє вираження: чи це скріншот із соціальної мережі, чи відеозапис, чи файл формату PDF. Для суду є визначальним, що цей документ, по-перше, можна сприйняти технічними засобами та вивчити, і, по-

друге, був отриманий та оформлений належним чином відповідно до чинного господарського процесуального законодавства. Останнє є третьою сутнісною рисою електронного документа – він повинен бути наданий суду в належній процесуальній формі, встановленій господарським процесуальним законодавством. Чинна редакція ГПК передбачає, що «електронні докази подаються в оригіналі або в електронній копії, засвідченій електронним цифровим підписом, прирівняним до власноручного підпису відповідно до Закону України «Про електронний цифровий підпис». Законом може бути передбачено інший порядок засвідчення електронної копії електронного доказу» [1, ч. 2, ст. 96]. Безперечно електронний підпис є актуальним способом посвідчення електронного доказу, однак законодавець не враховує специфічну природу цього виду доказів, яку не можна змішувати із природою речових та письмових доказів.

Так, специфічний процес створення та зберігання інформації, який надає можливість легко змінювати носій без втрати змісту і навпаки, надає можливість внесення змін до змісту без залишення слідів на носієві, а відсутність поняття «оригіналу» електронних доказів передбачає однакову силу та повну ідентичність електронних копій, в які можуть бути внесені зміни. Не можна погодитись із А.Ю. Каламайко про те, що електронному доказу притаманна наявність специфічних «реквізитів», так званих метаданих – інформації технічного характеру, яка закодована всередині файлів [19, с. 115]. Відтак і процесуальне засвідчення поданих до суду електронних доказів має відображати їх цифровий зміст. По своїй суті електронний підпис, який індивідуалізує та забезпечує цілісність електронного доказу є сукупністю перенесених у файл цифрових кодів. Це є певний алгоритм (на мові інформатики іменованій функцією хешування, або хеш-функцією), який дає можливість отримувати для будь-якої послідовності двійкових кодів тільки одну контрольну суму, або дайджест. Будь-яке виправлення, внесене в цю послідовність, призведе до того, що при повторному підрахунку вийде зовсім інша сума. І навпаки, відтворення раніше зафіксованої суми при новому підрахунку означає, що з моменту її фіксації ніякі зміни не відбувались. У цьому сенсі показовим є досвід Німеччини, де «надання юридичної сили електронним документам нарівні з юридичною силою документів у паперовому вигляді полягає в побудові суворого порядку на базі регулювання використання криптографії з відкритим і закритим ключем» [020, с. 96].

Висновки. Враховуючи досліджені особливості правової та технічної природи електронних доказів у господарському судочинстві, слід констатувати, що під цим самостійним видом доказів варто розуміти дані, на підставі яких господарський суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), представлені на електронних носіях інформації у вигляді цифрової інформації, яку можна привести в аналогову форму, сприйняти та оцінити, отримані у належній процесуальній формі та індивідуалізовані цифровим кодуванням. У подальших дослідженнях природи електронних доказів у

господарському судочинстві варто звернути більш детальну увагу на порядок отримання та оцінки цього виду доказів господарським судом.

Література

1. Господарський процесуальний кодекс України (у редакції від 03.07.2018). Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 6, ст. 56;
2. Гамбаров Ю.С. Гражданский процесс (литографированный курс лекций, читанных в 1894–1895 гг.). Ч. 2. С. 1;
3. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. М., 1968. Т. 1. С. 288–289;
4. Юдельсон К.С. Советский гражданский процесс: учебник. М. Госюриздат, 1956. 438 с.;
5. Осипов Ю.К. Судебные доказательства. Советское гражданское процессуальное право. М.: Юридическая литература, 1965. 140 с.;
6. Ніколенко Л.М. Поняття судових доказів у господарському процесі. *Право України*. 2003. № 9. С. 48–51;
7. Присяжнюк О.О. Електронні докази у господарському процесі: проблеми формалізації. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 117. С. 13–23;
8. Вершинин А.П. Электронный документ: правовая форма и доказательство в суде : учеб.-практ. пособие. М. Прогресс, 2000. 250 с.;
9. Горелов М.В. Электронные доказательства в гражданском судопроизводстве России: вопросы теории и практики: дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2005. 182 с.;
10. Ворожбит С.П. Электронные средства доказывания в гражданском и арбитражном процессе : автореф. дис.... канд. юрид. наук. СПб. 2011. 25 с.;
11. Боннер А.Т. Электронный документ как доказательство в гражданском и арбитражном процессе. М.: Закон. 2009. №11. С. 141–157;
12. Халиков Р.О. Правовой режим электронного документа: вопросы использования электронной цифровой подписи: автореф. дисс. канд. юрид. наук. Казань, 2006. 30 с.;
13. Казначей И.В. Использование технических средств коммуникации в уголовном судопроизводстве (пути совершенствования) : дис.... канд. юрид. наук. Волгоград, 2014. 256 с.;
14. Боннер О. Науково-технічний прогрес і розвиток російського процесуального законодавства та судової практики. *Право України*. 2011. № 10. С. 45–62;
15. Каламайко А.Ю. Електронні засоби доказування в цивільному процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. 20 с.;
16. Диков А.В. Компьютер изнутри : учеб. пособие. М.: Директ-Медиа, 2015. 126 с.;
17. Бахур В.С. Запись CD и DVD: профессиональный подход: учеб.-популярное издание. СПб. Питер, 2006. 352 с.;
18. Водовозов А.М. Микроконтроллеры для систем автоматизации: учеб. пособие. М.: Инфра-Инженерия, 2016. 164 с.;
19. Каламайко А.Ю. Місце електронних засобів доказування та окремі питання їх використання у цивільному процесі. *Право та інновації*. 2015. № 2. С. 115–116;
20. Казачук І.В. Використання у доказуванні електронних джерел фактичних даних в адміністративно-деліктному процесі. *Європейські перспективи*. 2014. № 6. С. 93–97.